

ОСОБЛИВОСТІ ЗОБРАЖЕННЯ КОМУНІКАТИВНОГО РОЗРИВУ МІЖ ІНТЕЛІГЕНЦІЄЮ І НАРОДОМ У ПОВІСТІ Б. ГРІНЧЕНКА «СОНЯЧНИЙ ПРОМІНЬ»

Сучасне українське суспільство зіткнулося з проблемою, що на фоні останніх революційних потрясінь та іноземної агресії виглядає особливо тривожно, – комунікативним розривом між різними пластами суспільства: його пасіонарною частиною і незмірно більшою масою, інтереси якої не виходять поза межі індивідуального існування. Але чи є це проблема суто українська, пов'язана з формуванням постколоніального самоусвідомлення української нації? Напевне, що ні. Адже сьогодні спостерігається загальносвітова криза комунікативного розриву в суспільстві, пов'язана зі станом постмодерного переходу від культури індустріальної до інформаційної. Тут слід зауважити, що наш народ в силу свого перебування в силовому полі Російської імперії з певним запізненням і наступними рецидивами здолав попередню світову кризу переходу від традиційного до модерного суспільства. Вельми вагомою прикметою остаточної невичерпаності кризи «традиція-модерн» можна вважати майже виключне домінування в українській літературі XIX століття, та почасти XX століття рустикального дискурсу, який в більшості європейських літератур посідав становище маргінальне. Такий стан речей пов'язаний, на нашу думку, з єдиною можливістю відновлення національної самоідентифікації українства після більш як двох століть їхньої інкорпорації до імперського тіла, одним з важливих наслідків якої, як зауважує Є.Маланюк, стала та обставина, що «нашому народові відтято його аристократію, яка, на додаток, перестала бути аристократією взагалі, тратячи свою національну й особисту індивідуальність, будучи вповні залежна від примхи того чи іншого урядового петербурзького чиновника» [7, 62].

У цьому плані цікавою є праця Г. Грабовича [1] «До історії української літератури», погляди якого на особливості розвитку вітчизняної літератури видаються цілком слушними. Дослідник робить спробу аналізу причин «екзотизації» всього українського, введення в імперський культурологічний контекст уявлення про його маргінальність і приналежність до минулого, до статусу історичної пам'ятки.

Власне такий підхід не є чимось винятковим. Через своє перманентне відствання і постійну гонитву за умовним «заходом», від часів Петра I, а внаслідок цього відсутність навіть зачаткових демократичних інституцій і пізніше скасування кріпосного права, в культурному просторі Російської імперії зберігся середньовічний підхід до селянства, який детально проаналізований у праці А. Гуревича «Средневековый мир: культура безмолвствующего большинства». Аналізуючи твір «Життя святого Арманда» середньовічного агіографа Мілона, дослідник констатує: «Rusticitas («невігластво», «неосвіченість», «неотесаність», «грубість») и rusticatio («селянське життя», «селянська праця», «землеробство») виявляються синонімами. Протиставлення мови грамотних людей «мужицькій мові» (sermo rusticus) мало носило виражений оціночний зміст, неприхильний до простого народу характер» [5, 87; перекл. наш – Л. Т.]. Єдиним шляхом до національного самоствердження для української інтелігенції XIX століття стало подолання такого стану речей шляхом переведення селянства у статус «безневинної жертви» і цілковите ототожнення понять «селянство» і «народ». Звідси – домінування пасіонарної настанови принесення жертви задля народного блага. Звісно, крім націєтворчих чинників, значний вплив справило прагнення до руйнування самодержавства і народовська ангажованість переважної інтелігенції в цілому.

Публіцистичний та художній доробок Бориса Грінченка особливо виразно уособлює окреслену тенденцію. Знаходить вона своє втілення і в художніх текстах. Обираючи для аналізу перший великий прозовий твір письменника, повість «Сонячний промінь», ми ставимо на меті дослідити особливості трансформації рецепції «селянства» українським письменством останніх десятиліть XIX століття і пошуку ним шляхів подолання комунікативного розколу з простолюдом задля згуртування нації.

Існування такого розколу Б. Грінченко усвідомлював цілком чітко: «...Як тільки ми подумаємо про те, що та як мусимо робити, то зараз же зупиняємося перед фактом перворядної ваги. Від того, як рішити ті питання, що становлять цей факт, залежить не тільки той чи інший напрямок нашої діяльності, але навіть і сама результативність тієї діяльності Факт цей – розділення нашої нації на дві частини, зовсім неоднакові за кількістю: інтелігенцію та народ. Обидві частини належать до однієї нації, обидві – сини однієї землі, але в усьому іншому їх розділя мало не безодня – саме та, що ділить не самосвідомий патріархальний світогляд від логічної думки, яка будує науку, та від громадської самосвідомості» [2, 128]. Джерела цього поділу письменник вбачає

у трагічному відставанні простолюдю, яке виникло шляхом раціонального поступу очільників людської спільноти від становища, коли «і пан, і мужик знали тільки одну поезію – народню, тільки одну науку – ту, що її вчила сама природа» до домінування «логічної думки та особистої поетичної творчості» [2, 128].

Викладені вище міркування письменника вказують на той факт, що вибір головного героя повісті, Марка Кравченка, є чітко продуманим і вочевидь аргументується прагненням автора показати можливість «соціального ліфту», рушійною силою якого стає освіта. Прогрес напівсироти із родини п'яниці-чоботаря (одна з найгірш оплачуваних професій в Російській імперії), студента останнього курсу історико-філологічного факультету університету є вислідом наполегливого прагнення молодого чоловіка здобути освіту навіть за таких скрутних обставин, коли «часом доводилося не обідати, а живитися одним чаєм» [3, 4]. Карбуючи образ Марка, Б. Грінченко вдається до ідеалізації, навіть більше, почасти декларативності і пафосності. Тому можна цілком погодитися з Г. Грабовичем, який у згадуваній вже вище праці, характеризує творчий метод письменника як різновид романтичної і нативістської думки, протиставляючи її позитивістському федералізму М. Драгоманова [1, 212-214]. Однак романтизм Грінченка має дещо іншу природу, ніж звернена у минуле, до героїчних сторінок козаччини творчість українських письменників першої половини ХІХ століття. Він позбавлений болісного переживання «неповноти», «неісторичності» української нації. Культурницька складова органічно поєднується в переконаннях автора «Сонячного променю» з усвідомленням необхідності боротьби за соціальну справедливість. Тому погоджуємося з думкою Т. Гундорової, яка визначає естетичну концепцію письменника як постромантичну, спрямовану на розвиток стратегії «усередненого типу письменства – популярної літератури, що реалізувала би культурно-просвітницьку утопію «єдиного» письменства – «загальнонародну» літературу» [4, 100]. Чи можна вважати такий підхід хибним? Нам видається, що ні. Адже Б. Грінченко у цьому випадку покладається на власний досвід, здобутий у процесі спілкування з селянами про літературу під час народних читань у роки вчителювання в сільській школі і описаний ним на сторінках публіцистики [2].

Хоча письменник насамперед ставить собі на меті звернення до інтелігенції, яка у творі представлена, за виключенням головного героя, практично позбавленою прагнення до захисту своєї національної ідентичності чужомовним вихованням і освітою (Катерина), сибаритством і нездатністю протистояти російському шовіністичному натиску (Городинський) чи зневірою (Карпенко), повість Б. Грінченка «Сонячний промінь» позначена виразними прикметами домінантного в українській літературі рустикального дискурсу.

Авторська позиція Б. Грінченка в повісті виявляється в спробі руйнування усталених у рустикальному дискурсі суджень про народ і його потреби, а також оновлення методів комунікації між селянством і інтелігенцією. Активно експлуатований українськими реалістами ХІХ століття образ селянства-мученика, безвольної слабосилої дитини, нездатної до самостійного обстоювання своїх інтересів, письменник намагається трансформувати. Головна проблема для українського діяча-народовця, за Грінченком, це рожеві окуляри, крізь які він дивиться на селян, перебуваючи в полоні ілюзій. Не випадково Марко Кравченко ставить собі на меті під час свого перебування на селі познайомитися зі справжніми селянами.

Досить швидко усвідомлення хибності своїх екзальтованих уявлень про селянство, з якими приїхав Марко до Городинських, не обертається для нього катастрофою, як, приміром, для героїні новели М. Коцюбинського «Лялечка», чи повісті А. Тесленка «Страчене життя». Звісно, щеплення від юнацьких романтичних візій народу-страдника, співучого, поштивого і природно обдарованого всіма можливими чеснотами, виявляється досить болючим, а непривабливі подробиці морального занепаду шахтарського села українського Донбасу, в якому розгортаються події твору, прикро вражають юнака, про що він звіряється у листі своєму товаришеві: «Я зовсім не такого сподівався. Досі я уявляв собі народ так, що він заховав у собі наш національний скарб – нашу мову, звичаї, поезію. Але замість поезії я почув «Іс трактиря в погрібок», замість щиро народної мови – ламану мішанину» [3, 28].

Однак перший негативний досвід не знеохочує Марка. Він продовжує завзято шукати шляхи до пізнання реального стану речей на селі, задля вироблення власної національно-культурної стратегії. Очевидно, автор наділяє свого героя власними рисами і переконаннями. Адже подальші вчинки Марка дозволяють віднайти в літературному персонажі численні моральні прикмети, які вияскравив С. Єфремов у своїй прихильній і досить вичерпній характеристиці Б. Грінченка, відносячи його до того типу людей, які «самотужки виробляють в собі ясний світогляд завзято стають проти утисків, які тільки збільшують і окриляють енергію їхню і завзяття. Самотужки, крок за кроком ідуть ці люди далі по шляху української самосвідомості, працюють серед найгірших громадських, а часто й особистих обставин, щоб кінець-кінцем забрати кругом себе порізне не громадянство й рушити в дальшу путь – не самотніми вже одиницями» [6, 502].

Грінченко добре усвідомлює, що таке амбітне завдання можна здійснити лише шляхом подолання комунікативного розриву з селянством. Найкращим засобом для цього, на думку письменника, є широке розповсюдження науково-популярних, простих і зрозумілих художніх текстів, заповнення українською книжкою тієї гуманітарної ніші, яку захопили дешеві російські видання для народу, з цілком зрозумілих причин протеговані владою, породжуючи ілюзію повної відсутності такого читання українською мовою. Головною перешкодою на шляху до мети, вважає Грінченко, є відсутність єдності в лавах освіченого українства і лінь. Тому устами Марка він декларує необхідність швидкої і наполегливої праці, еволюції крок за кроком, а не довгого вижидання нагоди для революційних змін: «Ми сперечаємося про слова, про літери, а забуваємо про те, що народові треба книжки і треба швидко, і треба багато. Ми забуваємо, що народ живе в темряві, що він денационалізується і деморалізується, що наші вороги вживають усякого способу, аби національній нашій справі пошкодити, аби нас знищити, і самі даємо ворогам в руки перевагу, гаючи дорогий час на безрезультативні, безплідні спірки про такі речі, що вони не варті того. Ми балакаємо багато, а робимо мало» [3, 139]. Такий тверезий і практичний підхід до справи автор вважає абсолютно необхідною рисою нової української інтелігенції. І лише за умови здорового прагматизму у справах можливий успіх. Тому можна погодитися з Т. Гундоровою, яка зауважує: «Народницький ідеал літератури ототожнювався з певною ідеальною (моральною) народною субстанцією, яку Костомаров трактував містично, Куліш – етико-психологічно, а Грінченко розглядав її раціонально і просвітительськи. Для Грінченка в розбудові нової загальнонародної української культури особлива роль належить раціональному, універсальному й етично завершеному типу свідомості, який збігався би з перспективою, тобто авторським поглядом на світ» [4, 101] і підсумовує, що в основі такого підходу лежить просвітницька концепція. Отже, рішення головного героя Грінченкової повісті цілком відповідає обраній ним ролі народного проповідника: «Марко йшов туди виконувати той заповіт, що почув з уст коханої – віддавати себе праці для високої ідеї: щастя, відродження рідного народу» [3, 220].

Таким чином Б. Грінченко виводить в повісті «Сонячний промінь» новий тип національного діяча, який здатен монолітизувати націю шляхом поступового піднесення культури і освіченості простого народу. Чи відмовляється письменник від ностальгічно-героїчного флеру, притаманного українській літературі XIX століття, коли йдеться про національні змагання? Вочевидь що ні, але відводить їм місце джерела натхнення, точки відштовхування, а не головної рушійної сили. Романтична самопожертва заради народу – це красивий, але малорезультативний жест. Таку позицію автора підтверджує образ Катерини. Аристократичне походження, класична освіта, снобізм, крутий життєвий злам і повне переродження як наслідок кохання – все це, безумовно, дає нам підстави говорити про романтичний тип особистості. Авторське ототожнення героїні з сонячним променем, яке подибуємо в тексті, ще одне тому підтвердження. Але смерть Катерини вказує на переконання письменника в успішності націєтворчих зусиль прагматиків, а не романтиків. Підкреслене зображення прагматизму селянського середовища, котре, на думку Грінченка, потребує підведення до усвідомлення доцільності освіти, особливо освіти рідною мовою, яка перебуває у недержавному колоніальному становищі, переконує, що саме реалісти-прагматики врешті будуть успішними у поставленому надзавданні.

Отже, у повісті «Сонячний промінь» Борис Грінченко запропонував власний концептологічний підхід до розв'язання проблеми подолання комунікативного розколу різних соціальних груп українства шляхом просвітницької роботи, розбудови культурно-освітніх національних інституцій і творення «популярної» української літератури, що стане для народних мас першим кроком в культурній еволюції.

Список використаних джерел

1. Грабович, Г. До історії української літератури [Текст] : дослідження, есеї, полеміка / Г. Грабович. – К. : Критика, 2003. – 632 с.
2. Грінченко, Б. Д. Книга на селі / Борис Грінченко // Зібрання творів. Педагогічна спадщина. Кн. 2 / Київ. ун-т ім. Б. Грінченка; упоряд. О. М. Мислива, А. І. Мовчун, В. В. Яременко; комент., прим. В. В. Яременка. – К. : [Київ. ун-т ім. Б. Грінченка], 2013. – С. 127-284.
3. Грінченко, Б. [Д.] Твори / Грінченко Б. [Д.] – [Х.?] : Книгоспілка : [Рух]. [8-ма друк. Держ. Трест «Київ-Друк»], [1928]. – СП, 220 с
4. Гундорова, Тамара. ПроЯвлення Слова. Дискурсія раннього українського модернізму [Текст] / Т. І. Гундорова ; Укр. наук. ін-т Гарвардського ун-ту, Ін-т Критики = The Emerging Word / Hundo-rova Tamara : монографія. – Вид. 2-ге, переробл. та доповн. – К. : Критика, 2009. – 448 с.
5. Гуревич, А. Я. Средневековый мир: культура безмолвствующего большинства [Текст] / А. Я. Гуревич. – М. : Искусство, 1990. – 122 с.

6. Єфремов, Сергій. Історія українського письменства/ за ред. М. К. Наєнка. – Київ, 1995. – 538 с.
7. Маланюк, Є. Ф. Нариси з історії нашої культури/ Є. Ф. Маланюк. – К. : Обереги, 1992. – 80 с.

Анотація. У статті зроблено спробу дослідження суспільно-політичних поглядів Бориса Грінченка на проблему подолання комунікативного розриву між селянством та інтелігенцією та проаналізовано специфіку художнього втілення письменником окресленої проблематики в повісті «Сонячний промінь».

Ключові слова: комунікація, селянство, рустикальний, нація, культура, інтелігенція, паціонарність.

Summary. It attempts the social and political B. Grinchenko views to the problem of overcoming the communicative gap between the peasantry and the middle class people. The analysis of the specificity of the artistic embodiment of outlined problems in the story «Sunbeam» has been presented. Review of a number of critical sources, the fiction and artistic writer's heritage shows that the problem of communicative gap, analyzed more than a century ago, has not lost its acute relevance in the national and social context.

By creating and implementing in practice the didactic concept of active transformation uncultured, ignorant peasants in the national conscious representatives of the Ukrainian people through national passionate ideological guideline B. Grinchenko took a special niche in the Ukrainian literature of the last decades of the nineteenth century. The analysis of the content and formal factors in the story «Sunbeam» shows the author's ability to create artistically compelling images of heroes and Ukrainian society through a literary talent and deep knowledge on analyzed material.

Although the writer's purpose is appealing to the people of middle class, which are anemic, except the protagonist, devoid of the desire to protect their national identity (Kateryna), incapable to resist Russian chauvinistic pressure (Gorodinsky), desperate in own resources (Karpenko), B. Grinchenko story «Sunbeam» is full of rustic discourse clear signs, dominant in Ukrainian literature.

Key words: communication, peasantry, rustic, nation, culture, middle class people, passionarity.

Отримано: 12 квітня 2017 р.

УДК 398.85:177(477)

Н. Г. Мельник

СОЦІАЛЬНО-ПОБУТОВА ПІСЕННІСТЬ ЗАРОБІТЧАНСЬКОЇ ТЕМАТИКИ: ЕТИКО-ЕСТЕТИЧНІ МОДУСИ

Останні десятиліття свідчать про активізацію інтересу до етнокультурної спадщини українського народу, відзначаються прагненням українців зрозуміти свою національну вдачу, зберегти та розвинути духовну та матеріальну культуру. У цьому сенсі продуктивним, на нашу думку, є вивчення українського соціально-побутового фольклору з погляду відображення в ньому традиційних етико-естетичних засад та їх трансформацій.

У розгалуженій системі фольклору твори соціально-побутової тематики займають чільне місце, адже вони є результатом постійного розвитку національної свідомості, відображенням народної культури соціально-побутових відносин. Соціально-побутовий фольклор – це окремий пласт усної традиційної культури, який об'єднує значну кількість творів і відображає результати осмислення народом різних явищ, подій чи обставин суспільного життя, пропонуючи цілісне, узагальнене, типові їх розуміння. Традиційно твори цієї спрямованості пов'язані з відображенням соціально-побутових проблем, проте їх глибокий аналіз дозволяє зробити висновок про те, що вони є результатом філософського осмислення проблем буття людини, її місця в світі.

Глибоко розуміючи, що народна пісня є концентрацією традиційних уявлень про красу та добро в духовному та матеріальному світі, до пісенної скарбниці зверталися в своїх дослідженнях В. Антонович, М. Драгоманов, М. Костомаров, І. Франко, О. Потебня, М. Сумцов, Г. Ващенко та інші вчені.

Фольклор не лише зберіг традиційні уявлення про добро і зло, справедливість та несправедливість, співчуття й байдужість, прекрасне та огидне, високе й низьке, трагічне та комічне, героїчне, але й надав їм стрункості, універсальності, здатності до функціонування в різних сферах ментального життя. І. Франко, Ф. Колесса, В. Гнатюк, О. Потебня, М. Сумцов, М. Гайдай, С. Гри-